

12. Тестамент чернігівського полковника Я.К. Лизогуба // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упор. С. Павленко]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 977–981.

13. Універсал полковника Я. Лизогуба стрільцям Чернігівського полку // Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины / М. Плохинский. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1891. – С. 68–69.

14. Універсал полковника П. Полуботка стрільцям Чернігівського полку // Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины / М. Плохинский. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1891. – С. 70.

15. Універсал полковника Ю. Лизогуба стрільцям Чернігівського полку // Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины / М. Плохинский. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1891. – С. 69.

16. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – 380 с.

17. Чухліб Т.В. Мазепинська Україна між російською та шведською коронами: дилема вибору протекції / Т.В. Чухліб // Український історичний журнал. – № 2. – 2009. – С. 16–39.

18. Павленко С. Ніжинський полковник Іван Павлович Обидовський / С. Павленко // Ніжинська старовина. – 2006. – № 2. – С. 26–31.

19. РГАДА, ф. 210, оп. 9, стб. 791, 63 арк.

20. Універсал чернігівського полковника Ю. Лизогуба знатному військовому товаришу Ф. Зеленському // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Вып. 3. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка 1729–1730 г. / [под ред. Н.П. Василенко]. – Чернигов, 1908. – С. 314–315.

21. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России: Часть третья: От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М., 1830. – 104 с.

22. Донос козацьких полковників на К. Мокієвського // Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М., 1859. – Ч. 2: 1691–1722. – С. 29–30.

23. РГАДА, ф. 210, оп. 11, стб. 250, ч. II, арк. 404–405.

24. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк: К., 2001. – 461 с.

25. Універсал гетьмана І. Мазепи хорунжому чернігівського полку П. Якубовичу // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Вып. 3. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка 1729–1730 г. / [под ред. Н.П. Василенко]. – Чернигов, 1908. – С. 288.

Миден Е.Л. Полковник Черниговский Ефим Яковлевич Лизогуб

В статье рассматривается участие Е.Я. Лизогуба во главе Черниговского полка в военных кампаниях начала Северной войны. Уточнены года его пребывания на должности полковника и подтвержден факт исполнения им обязанностей наказного гетмана в 1701–1703 гг.

Ключевые слова: Е.Я. Лизогуб, Черниговский полк, Северная война.

Miden E.L. Chernihivian polkovnyk Iuhim Lyzohub

The article considers the participation of I. Lyzohub as a head of the Chernihivian regiment in the military campaigns in the beginning of the Northern War. Clarifies his tenure at the polkovnyk's office and confirm the fact execution of duties as appointed hetman in 1701–1703.

Key words: I. Lyzohub, Chernihivian regiment, Northern War.

10.03.2016 р.

Г.В. Філіпова

ВПЛИВ ОСОБИСТОСТІ КАРЛА XII НА ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ СІВЕРЩИНИ В 1708–1709 РОКАХ

Стаття присвячена особистості шведського короля Карла XII та впливу її особливостей на формування напрямку українського походу через Сіверщину. Проаналізовано новітні тенденції у висвітленні психологічних особливостей Карла XII у шведській історичній науці.

Ключові слова: Карл XII, Північна війна 1700–1721 років, український похід, синдром Аспергера.

Одним із найдраматичніших в історії України, безперечно, можна вважати період Північної війни, коли через політичні та військові колізії вирішувалася доля державності та подальше місце країни в геополітичному вимірі. Особливо напруженою була зима 1708–1709 років, коли військо шведського короля Карла XII, простуючи до Москви, несподівано змінило маршрут, що мав пролягати Смоленською дорогою, і рушило через Сіверщину.

Причини шведського походу в Україну в 1708–1709 роках і досі залишаються остаточно не з'ясованими. В різний час дослідниками Північної війни та історії України, Швеції і Росії висувалися пояснення, котрі частково вступали у протиріччя одне з одним.

Дуже різнилися та різняться підходи національних традицій історіографії питання. Так, українські історики, частково слідуючи думці Вольтера, частково – підкреслюючи значення так званого «українського фактору», основною причиною повороту каролінського війська на південь називають вплив на Карла XII гетьмана Івана Мазепи. Саме він запросив шведського короля зустрітися біля Новгород-Сіверського, адже таким чином йому було зручніше всього перекинутися на бік ворога Петра I. Більше того, саме гетьман пообіцяв королю комфортні зимові квартири.

Шведи, навпаки, відкидають «український фактор», підкреслюючи недовіру Карла XII навіть до власних генералів, не кажучи вже про перекинчика Мазепу, який, судячи з його попередньої політичної кар'єри, в будь-який момент міг зрадити і шведів.

Російські історики в основному підкреслюють самодурство та пиху короля Швеції та достоїнства Жовківського плану Петра I, згідно якого росіяни вдалися до тактики випаленої землі і не залишили ворогові нічого, окрім як шукати альтернативних шляхів.

На нашу думку, серед інших причин, не відкидаючи їх, варто виділити ще одну, яку можна назвати особистісною.

Початок XVIII століття був часом розквіту абсолютних монархій. Ще Людовік XIV, справою утвердивши свою знамениту сентенцію «державна

– це я», поклав початок тенденції певного отождолення державної політики з особистістю монарха.

Величезної ваги в розглядуваній нами період набула воля конкретної людини, від якої залежав хід подій у світовій історії – самодержавного монарха. Вона впливала не тільки на політичні тенденції в державі, а навіть на такі незначні на перший погляд аспекти, як мода та розваги при дворі.

Мало хто серед європейських королів відчував своє положення так само гостро і був упевнений у своєму слідуванні божественному провидінню, як Карл XII. Він із самого дитинства виховувався як спадкоємець шведської корони, будучи старшим сином короля Карла XI та його дружини Ульріки-Елеонори Ольденбургської. В його ранній біографії зовсім немає подій, які могли б так чи інакше негативно вплинути на самосвідомість майбутнього монарха, похитнути його віру у винятковість власних прав (на відміну від його головного супротивника в Північній війні – Петра I, котрий пережив не одну кризову ситуацію у боротьбі за владу).

З дитинства Карл виховувався в релігійному середовищі. За однією з найбільш консервативних лютеранських книг з богослов'я «Compendium doctrinae celestis» М. Хаффенреффера йому викладалося те, що пізніше дослідники позначають терміном «каролінське благочестя». Згодом сучасники неодноразово підкреслять незвичайну, аскетичну та сувору релігійність Карла XII, котра почне втрачати свої позиції тільки після поразки під Полтавою. Шведський історик А. Фрюкселль доцільно зауважив, що в релігійності Карла XII було більше непохитності, мстивості та марнославства язичника, ніж справжнього християнина [1, с. 21]. Віра в богообраність та святість королівського титулу сформувала в Карлові XII надмірне почуття власної гідності, нетерпимість до опонуючих точок зору та принципову впертість.

Захопленість античною історією, особливо походами Олександра Великого, також значно вплинула на формування особистості майбутнього короля. Вивчивши плани та схеми битв Олександра, юний принц заявив, що хоче у всьому бути схожим на нього. Коли вчитель зауважив, що Олександр Великий прожив всього 32 роки, Карл відповів: «То хіба цього мало, якщо він підкорив стільки царств?». П'ятнадцять років потому Карл XII сказав після укладання Альтраншtedтського миру: «Memini me Alexandrum non mercatorem!» («Пам'ятайте, що я Олександр, а не торговець!»), – фразу, котру Квінт Курцій вкладав до вуст Олександра Великого [1, с. 22]. Шведська пропаганда, усіяла прославляючи монарха, назвала його Північним Олександром, і це прізвисько широко розповсюдилося в Європі після першої битви під Нарвою.

У сучасній шведській історичній науці популярності набуває погляд на Карла XII як на

людину, яка страждала на синдром Аспергера. Вперше з даних позицій поведінку короля Швеції проаналізував дослідник Бенгт Лагерквіст у 2002 р.: «Якби Карл в наш час звернувся до спеціалістів з нейропсихології з приводу, наприклад, нездатності до відносин з жінками, я впевнений, що кваліфікований психіатр діагностував би йому синдром Аспергера» [2]. Його підтримав професор невропатології та психіатрії Гетеборзького університету Крістофер Гіллерберг, один з найпомітніших сучасних дослідників синдрому Аспергера [3, с. 4837–4838].

Згідно даної теорії, з точки зору психіатрії можна пояснити такі риси характеру та вдачі Карла XII, які навіть його сучасники вважали дивними, не знаходячи для них повноцінних пояснень. Шведський король був дуже замкненою людиною, яка важко знаходила спільну мову з оточуючими. Сучасники часто описують його як мовчазного чоловіка з мінімальними зовнішніми проявами емоційності (так, вираз його обличчя майже ніколи не змінювався, хіба що на полі бою, де він відчував себе вільно та навіть радісно). Судячи з усього, Карл XII постійно стикався з труднощами, пов'язаними з емпатією – йому важко давалося розуміння емоційного стану людей, їх мотивацій та причинно-наслідкових зв'язків поведінки. Звідси випливають часто необ'єктивні характеристики, які він надавав своїм підлеглим (так, він міг бути цілком байдужим до реальних заслуг своїх талановитих генералів і підкреслювати своє гарне ставлення до людей, які не могли похвалитися ні талантами, ні високими моральними якостями). Як вже зазначалося, король майже ніколи не прислухався до порад, хай би якими слухними вони не були. Його впертість часто доходила до повної втрати здорового глузду. «Король не думає ні про що інше, окрім війни. Він не звертає ні найменшої уваги на поради інших людей, і складається враження, що він діє зі вказівки самого Господа Бога», – писав про нього генерал М. Стенбок в 1701 р. [1, с. 112].

За все життя у Карла XII майже не було дружніх стосунків. Єдиним своїм другом він вважав свого соратника Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького. Коли той помер від хвороби, повертаючись із російського полону до головної квартири шведського війська в Бендерах, король помітно проявив печаль та сказав: «Він був моїм найкращим другом» [4, с. 272].

Як відомо, Карл XII став останнім монархом з династії Васа-Пфальц-Цвейбрюккен, що припинила своє існування через відсутність спадкоємців у правлячого короля. Він ніколи не був одружений. Не дивлячись на постійні дорікання, що супроводжували його з цього приводу все життя, Карл XII відхилив матримоніальні пропозиції будь-якого рівня. Лише наприкінці життя, очевидно, передчуваючи династичну кризу і не ймучи віри своїм потенційним на-

ступникам по жіночій лінії, він був змушений шукати шлюбу з донькою Станіслава Лещинського Марією, проте через передчасну смерть не довів справу до кінця. При відсутності дружини він, попри звичаї епохи бароко, ніколи не мав фавориток і не відповів взаємністю на почуття навіть такої славетної красуні свого часу, як графиня Аврора фон Кенігсмарк. Більш того, сучасники стверджують, що при спілкуванні з жінками Карл поринав у стан цілковитої паніки, задкував та не міг вимовити ні слова. Розгубленість провокувала в ньому грубощі – про одну зі своїх потенційних наречених він висловився образливо, розкритикувавши її зовнішність, а на весіллі генерала Мейсфельта, змушений танцювати з дамами, викручував їм руки та з силою штовхав [1, с. 52–53].

Карл XII, як і більшість осіб з діагностованим синдромом Аспергера, не поділяв традиційного почуття гумору. Його власні жарти, як і деякі обороти мови, були настільки неочевидними та заплутаними, що майже ніхто із сучасників не розумів їх. Наприклад, під час облоги Веприка король склав коротку пісеньку, де містилася фраза: «У Веприку є комендант, і ми його повісимо», і це викликало в нього гомеричний сміх.

Окрім порушення соціальних навичок та невербальної поведінки (невизначна міміка), одним із симптомів синдрому Аспергера називають схильність до дуже вузьких та специфічних інтересів. Дійсно, Карл XII в сутності не цікавився нічим, окрім воєнної справи. З самого дитинства він проявляв повну байдужість до наук, які б не були пов'язані з війною. Будучи широко обдарованою людиною, він майже не звертав увагу на будь-яку літературу, особливо художню (так, в якості постійних книг для читання ним було обрано кілька лицарських романів, таких як «Гідеон фон Максібрандер» та Святе Писання). Серед інших захоплень Карла XII можна виділити полювання, їзду верхи, вправи зі зброєю, проте вони всі підпорядковувалися його головній пристрасті.

Однак когнітивні здібності Карла XII перебували на достатньо високому рівні. Він легко вивчав іноземні мови, знав латину, грецьку, французьку, німецьку, турецьку та польську, хоча французькою ніколи не розмовляв через принципову франкофобію. І якщо латину чи, наприклад, французьку король вчив із наставниками, то польською та турецькою йому вдалося оволодіти, перебуваючи на відповідних територіях. Також король мав феноменальну пам'ять – одного разу побачивши людину в обличчя, він міг згадати її відразу через багато років. Втрачаючи складні шифри для листування, він легко відновлював їх без сторонньої допомоги.

Окремою особливістю короля Швеції, яка дивувала та шокувала сучасників, була його майже повна нечутливість до болю чи екстремальних

температур. У дитинстві він постійно грався з вогнем і одного разу мало не спалив собі руки через те, що не розумів, коли варто зупинитися. Провалившись зимою під лід, Карл XII відмовлявся перевдягатися і продовжував свій шлях у заледенілому одязі.

Кілька разів за життя він отримував серйозні переломи (падаючи з коня у Кракові та Лунді в 1702 та 1714 роках відповідно, та під час битви з турками в Бендерах у 1713 р.). У Кракові король на повному ході впав з коня, після чого по ньому пройшов ескадрон кавалерії генерала М. Стенбока, для котрої він вирішив проводити вчення прямо посеред табору. Перелом стегна був відкритим і супроводжувався травмами шиї та голови. У відповідь на переляк офіцерів, які думали, що Карл XII загинув, він спокійно відповів: «Все добре, тільки моя нога якось дивно розвернулася» [5, с. 3360].

Отримавши серйозне вогнепальне поранення під Полтавою, яке частково коштувало шведському війську падіння бойового духу та поразки, Карл XII нікого не повідомив про це. Один із супроводжуючих офіцерів помітив, що короля поранено, але той суворо наказав йому мовчати і ще кілька годин спокійно оглядав табори своїх полків (подолавши дистанцію близько 20 км). Тільки при наближенні до головної квартири король втратив свідомість – до Хрестовоздвиженського монастиря, де розташовувався штаб, його на плечах доніс камергер Хюльтман. Виявилось, що куля пробила ногу з боку щиколотки та застрягла в плюсні, роздробивши четверту, третю та другу кістки. Полковий хірург Ролфер без анестезії видалив кулю та уламки кісток, а сам король, повністю контролюючи себе, протягом лікування відрізав шматки шкіри, що відмирили, та самостійно видалив ще кілька уламків. Далі стан Карла XII сильно погіршився. Виявилось, що рану було інфіковано, почалося гангренозне запалення. Особистим лікарем короля М. Нойманом було виявлено ознаки остеомієліту. Під час Полтавської битви, коли ядро влучило в ноші, на яких король був змушений пересуватися полем бою, зашита рана знову розійшлася, і Карл XII втратив багато крові. Проте йому вдалося не тільки вижити, але і оминати небезпеку ампутації, через півроку вставши на ноги вже в Бендерах [5, с. 3361–3362].

Відслідковуючи шлях каролінського війська з території Білорусі до України, не важко побачити, що його напрямком був обраний далеко не відразу. Завертаючи на Сіверщину, Карл XII не міг не розуміти, що запас провіанту, зроблений ще в Могилеві, закінчується – в деяких полках хлібу не було вже кілька тижнів, солдати грабували місцеве населення або ж намагалися власноруч робити борошно з диких злаків, перетираючи їх за допомогою каміння. Корму для коней, щоб підтримувати улюблену королю ударну частину армії – кавалерію, було ще менше.

Критичну ситуацію ще більше ускладнював той факт, що корпус генерала Лейонхювуда, при якому знаходився обоз, не вийшов на з'єднання з основними силами і через невеликий проміжок часу був знищений росіянами у битві під Лісною.

Таким чином, перед королем фактично постала дилема: чи то відступати назад до Дніпра та наосліп шукати зустрічі з Лейонхювудом, чи то круто змінювати маршрут та просуватися на південь, до земель Сіверщини, де можна було знайти зимові квартири, а потім через Брянськ та Калугу йти на Москву. Відступати було неможливо – для королівського честолюбства це був би страшний удар, все одно, що визнати себе переможеним так далеко від місця кінцевої мети походу. Карл XII не міг визнати, що варварська, але дієва тактика, запропонована проти нього царем Петром I, котрого шведський король вважав ледве не недолудою, таки змогла зупинити нестримний каролінський наступ.

Важливу роль у формуванні плану українського походу відіграла нарада шведського командування на чолі з королем, що відбулася в Татарську. Виходячи зі спогадів генерала Юленкрука, дістаємо висновку, що серед очільників шведського війська не було згоди – канцлер Піпер постійно сварився з генералом Реншольдом, вважаючи, що той занадто вже намагається впливати на короля та закидає Його Величність своїми непотрібними порадами. Сам Карл XII, перебуваючи не в найкращому настрої, замкнувся в собі, поводився дивно, не ночував у себе в наметі, постійно ходив між солдатами та офіцерами, щось розпитуючи. Юленкрук згадує про те, що король якось завітав до нього з'ясувати найточніші дані про маршрути та дороги. Проте, генералові так і не вдалося дізнатися, для чого саме Карл XII цікавився такими питаннями і які його наміри щодо подальших маневрів [1, с. 262–263].

Напруження, спровоковане невизначеністю подальших намірів короля, спричинило падіння бойового духу в армії та незлагодженість дій командування. Можливо, Карл XII вважав, що мотиви його рішення для інших зрозумілі, або ж діяв спонтанно, не маючи на меті пояснювати будь-що з висоти свого королівського титулу. Вслід за шведськими істориками ми можемо висловити думку про те, що Карл XII навряд чи повернув до Новгород-Сіверського виключно через домовленість із Мазепою. Через свою відстороненість та замкненість король міг і не піддатися славетній харизмі гетьмана, як це часто зображується в літературі.

Виходячи із сказаного, ми припускаємо, що певні рішення Карла XII, котрі залишилися незрозумілими загадкою для сучасників та породили безліч різноманітних трактувань у нинішніх дослідників, значною мірою могли бути продиктовані особливостями мислення людини з розладом

аутистичного спектру. Звісно, такі висновки не відкидають впливів на рішення та вчинки Карла XII політичного, економічного та військового тла. Але, як бачимо, реакція короля на деякі об'єктивні фактори була своєрідною. Він часто перебував у світі власних переконань, дещо ідеалістичних та жорстоких, часом достойних варязького конунга часів середньовіччя, а не освіченого монарха епохи бароко, що ускладнює розуміння його особистості і з точки зору основних морально-етичних засад розглядуваного часу.

Теорія, запропонована Лагерквістом та Гіллбергом, укладається в рамки пояснення причин рішення короля щодо зміни напрямку походу на Москву. Свою роль тут зіграли дві риси, притаманні шведському монархові, згадані та проаналізовані вище – сліпе честолюбство та нездатність розуміти і правильно трактувати наміри інших людей.

Погляд на особистість Карла XII з нової точки зору, звісно, не виключає похибки. Адекватно діагностувати ті чи інші психологічні та психіатричні особливості у людини, про яку відомо тільки з безумовно суб'єктивних джерел і котра пішла із життя задовго до виникнення психіатрії як такої, неможливо. Але, попри закономірні застереження, тенденція поєднувати методологію психіатрії з методологією історичної науки у розгляді неоднозначних вчинків Карла XII виглядає доволі перспективною.

Посилання

1. Григорьев Б. Карл XII. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 550 с.
2. Svenska nyheter. Publicerad 2002.11.28. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dn.se/nyheter/sverige/karl-xii-kan-ha-haft-aspergers-syndrom/>
3. Gillberg C. Karl XII tycks ha uppfyllt de flesta kriterierna for Aspergers syndrom // Läkatidningen. Nr. 48, vol. 42, 2000. – С. 4837–4838.
4. Schott S. Max Emanuel prins af Würtemberg och hans vän Karl XII konung i Sverige. – Stockholm, 1848. – 282 с.
5. Wykman A., Wallensten R. Tacka fältskären Neumann för Karl XII:s utläkta frakturer // Läkartidningen. Nr 49, vol. 106, 2009. – С. 3359–3362.

Филипова А.В. Влияние личности Карла XII на политические события Северщины в 1708–1709 годах

Статья посвящена личности шведского короля Карла XII и влиянию ее особенностей на формирование направления украинского похода через Северщину. Проанализированы новейшие тенденции в освещении психологических особенностей Карла XII в шведской исторической науке.

Ключевые слова: Карл XII, Северная война 1700–1721 годов, украинский поход, синдром Аспергера.

Filipova H.V. Influence of Charles XII's personality at political events in Siverschyna in 1708–1709

The article is devoted to the personality of Swedish king Charles XII and its influence on the formation of the Ukrainian campaign direction through Siverschyna. Analyzes the latest trends in the coverage of Charles XII's psychological characteristics in Swedish historiography.

Key words: Charles XII, Northern War 1700–1721, Ukrainian campaign, Asperger syndrome.

12.02.2016 р.